

het
harmonium
als
cultureel erfgoed

welke rol speelt het
harmonium
in de
Nederlandse cultuur
in de eerste helft
van de 20^e eeuw?

**‘doch dyn plicht, en lit de lju mar rabje’
(doe je plicht en laat de mensen maar kletsen)**
(tekst op het wandbord boven het harmonium)
interpretatie van Marius van Dokkum

Ermelo, 24 april 2014

Inleiding

¹ gevonden via www.google.nl/afbeeldingen op www.dorpskerkwilp.nl (21 april 2014)

Een paar maanden geleden heeft een deel van onze woonkamer een forse gedaantewisseling ondergaan: het grote Heyligersorgel maakte plaats voor een harmonium. Niet zomaar een, maar het harmonium dat mijn opa en oma in 1932 kochten en dat sinds 1969 bij mijn ouders stond. Een instrument waarop drie generaties gespeeld hadden, al dan niet met plezier, want soms 'gedwongen' vanwege de verplichte orgellessen.

Toen mijn moeder vorig jaar vroeg wie er belangstelling had voor het harmonium, was mijn man de enige echte geïnteresseerde. Hij is al zijn leven lang amateur-organist, en had zich niet zo lang geleden 'bekeerd' tot het harmonium. Een bezoek aan het Harmoniummuseum in Barger-Compasuum bevestigde zijn keuze voor dit instrument. De oprichter van het museum, de heer Vos, mocht ons familieharmonium in zijn werkplaats nakijken en opknappen. In december verhuisde het instrument, met de complimenten voor de staat ervan, naar Ermelo. Daar staat het nu, bescheiden maar dominant, op de plek waar eerder een groot, robuust elektronisch familielid van hem stond. En inmiddels heeft het gezelschap gekregen van nog twee harmoniums, een draagbaar exemplaar uit de veertiger jaren van de 20^e eeuw en een 'oud oom' uit ong. 1885.

werd opgevolgd door .....

Het 'harmoniumvirus' is een beetje aanstekelijk gebleken: op zoek naar een onderwerp voor TCC2 werd ik steeds meer geïnteresseerd in het harmonium, vooral door de enthousiaste reacties van kenners. Alleen wilde ik een andere insteek: niet de grote hoeveelheid merken en types interesseren mij, en van de techniek weet ik al helemaal niets, maar ik wilde weten welke plek het harmonium in de Nederlandse cultuur had, en wellicht heeft. Want wat dat laatste betreft werd ik aangenaam verrast door het feit dat in het songfestivalliedje van Ilse de Lange en Waylon een harmonium meespeelt in de begeleiding. Ik kom tot de volgende vraag:

Het harmonium als cultureel erfgoed: welke rol speelt het harmonium in de Nederlandse cultuur in de eerste helft van de 20^e eeuw?

Ik wil deze vraag onderzoeken door drie ontwikkelingen te volgen.

De eerste is de ontwikkeling van het harmonium. Hoewel ik me niet verdiep in de technische ontwikkelingen, mogelijkheden en verschillen tussen de harmoniums, wil ik kort stilstaan bij wat het harmonium voor instrument is en wat er kenmerkend aan is. Daarom begin ik met een stukje (voor)geschiedenis over het ontstaan van het harmonium.

De tweede die ik onderzoek is de ontwikkeling van het geestelijk lied in de 19^e eeuw. Een klein deel uit de (kerk)historie die mee van invloed is geweest op de plek van het harmonium in de Nederlandse cultuur.

De derde is een kennismaking met Johannes de Heer. Zijn invloed op het geestelijk leven van m.n. protestants Nederland is groot geweest door de uitgave van een liederenbundel.

Deze drie ontwikkelingen komen in de eerste helft van de 20^e eeuw bij elkaar en geven mijns inziens een antwoord op mijn vraag.

Het 'harmoniumvirus' verspreidde zich verder in de voorbereiding voor mijn onderzoek, want veel mensen hebben meegedacht en meegezocht naar informatie. Hun enthousiasme en nieuwsgierigheid naar het eindresultaat waren voor mij een stimulans. Ik dank hen allen hartelijk!

1. Wat is een harmonium?²

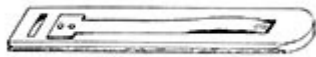
Het jaar 1840³ wordt beschouwd als het geboortjaar van het Harmonium. In dat jaar vraagt de Fransman Alexandre Debain patent aan voor 'de nieuwe toepassing van een windlade met vakverdeling voor tongorgels'⁴ een instrument dat hij de naam, Orgue Harmonium, geeft. Daarmee is de naam 'Harmonium' beschermd.⁵

In de praktijk betekent dat dat andere bouwers van eenzelfde toetsinstrument, er een andere naam aan moeten geven. Want Debain is niet de enige die bezig is een instrument te ontwikkelen dat via winddruk en zgn. doorslaande tongen muziek maakt. Al een aantal jaren wordt er gezocht naar een manier om orgelklanken minder 'hard', minder 'statisch' maar juist zachter, milder en meer expressief te laten klinken, passend bij de tijdgeest, de Romantiek. Joris Verdin vertelt hierover tijdens een concert dat 'het instrument niet ontstaan is als een goedkoop kerkorgeltje, maar uit een esthetische behoefte aan een instrument dat de veranderingen van het gemoed direct kon vertalen in dynamiek en kleur'.⁶ Volgens hem 'hoort het harmonium tot de belangrijke klavierinstrumenten uit de periode 1840 tot 1930'.⁷

Gerard Zwart zegt dat 'het harmonium een origineel instrument is, een eigen karakter heeft en naast andere instrumenten als een volwaardig instrument gerespecteerd dient te worden'. (Zwart, z.j. p.4) Hij noemt de klank 'intiem en poëtisch'. (Zwart, z.j.p.6)

De basis voor het harmonium is een Chinees mondorgel, de Cheng, wat het eerste instrument met doorslaande tongen is. Dit instrument is via handelsreizigers in de eerste helft van de zeventiende eeuw meegenomen naar het Westen.

Een tong is een klein metaal plaatje geplaatst in een 'windkamer', de zgn. tongframe of cancel.

8

tong, van bovenaf gezien, in rust, in zijn windkamer, de cancel

9

doorslaande tong: door de aangevoerde lucht beweegt de tong vrij op en neer, 'vibreert hij'.

Het principe van de doorslaande tong is de basis van het mondorgel, de accordeon en het harmonium: door wind langs de tongen te leiden, wordt het geluid voortgebracht. Het harmonium beschikt daarbij net als een orgel over een klavier en registers, die elk een andere stem of ander instrument vertegenwoordigen. Elke toon en elk register heeft een eigen tong, zoals in een kerkorgel elk een eigen pijp heeft. In een harmonium is alles echter veel compacter. Wil een register gaan 'spreken', dan moet het eerst aan een knop opengetrokken worden. In het zondagsblad *France Musical* van 11 december 1842 wordt Debain geroemd om zijn vinding:

'... Gesteld wordt, dat zowel het orgel als alle instrumenten uit het orkest op dit instrument weergegeven kunnen worden en dat de tonen van deze instrumenten ook onbepaald verlengd kunnen worden: de viool, de fluit, clarinette, hautbois, cor anglais, basson, en andere instrumenten die boven verwachting weergegeven kunnen worden'¹⁰

² voor het gedeelte over het harmonium heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van de brochure *Laat alle tongen klinken* van Gerard Zwart, gevonden op www.rhegie.com/harmoniumpagina.htm (5 maart 2014)

Ik laat in dit onderzoek het uiterlijk van het harmonium buiten beschouwing: dat zou een onderzoek op zich zijn!

³ in het artikel van Gerard Zwart wordt gesproken van 1842, Joop Rodenburg noemt in zijn artikel *Debain, zijn leven en werken* (Vox Humana, 23^e jaargang, nr. 4 oktober 2012, p.28) het jaar 1840.

⁴ Patrick-Alain Faure in *De processen rond het namaken van het harmonium van Debain* (Vox Humana, 23^e jaargang nr. 4, volume 92, oktober 2012, p. 36)

⁵ in dit onderzoek gebruik ik het woord 'Harmonium' voor alle beschreven instrumenten omdat dat in de loop van de tijd een algemene naam wordt.

⁶ Christo Lelie in Trouw (3-12-1996): *Joris Verdin brengt publiek met harmonium terug in de 19^e eeuw* www.trouw.nl (21 april 2014)

⁷ Verdin, J. (2008) *Harmonium Handboek* p.vii

⁸ afbeelding afkomstig van www.toetsinstrumenten.org (19 april 2014)

⁹ afbeelding afkomstig van www.harmoniumnet.nl (7 maart 2014)

¹⁰ Rodenburg, *Debain, zijn leven en werk* (Vox Humana, 23^e jaargang nr. 4, volume 92blz. 29/30)

Een tweede, aanvullend patent van Debain vermeldt:¹¹

'een nieuw systeem windlade met klankvakken, zodanig samengesteld dat er een groot aantal stemmen in passen, die men naar believen kan laten spreken, samen of apart, door middel van registers en die verschillende orkestinstrumenten kunnen nabootsen'¹²

De windvoorziening wordt bij een harmonium met de voeten geregeld: er zijn twee trappers, verbonden met een balg, die zorgen dat er winddruk in het instrument opgebouwd wordt. Deze winddruk kan met de voeten gevarieerd worden zonder dat de op het klavier aangeslagen toon (verbonden met een bepaald register) in toonhoogte verandert, maar de geluidssterkte wel beïnvloed wordt. Dat geeft dit instrument zijn expressieve mogelijkheden. Die expressieve mogelijkheden komen ook tot uiting in de naam die het instrument ook wel krijgt: Orgue Expressive. Het expressieve wordt nog benadrukt door een speciaal 'expressionregister'.

Het type Harmonium dat Debain en zijn concurrenten ontwikkelen en op de markt brengen, is een zgn. Drukwindharmonium: de wind wordt via tongen naar **buiten** gedrukt. Deze instrumenten worden ook wel Franse Harmoniums genoemd, omdat ze met name daar gemaakt zijn. Deze instrumenten hebben 'een groot bereik' in de zin dat ze grote ruimtes kunnen vullen met hun geluid. Ze zijn populair in de salons van de gegoede Parijse burgerij. Voor deze instrumenten is prachtige muziek geschreven door o.a. César Franck, George Bizet, Alexandre Guilmant, Louis Vierne, Sigfrid Karg-Elert en Gioacchino Rossini, al dan niet in combinatie met andere instrumenten.

Een ander type harmonium is het zgn. Zuigwindharmonium, dat in Amerika ontwikkeld wordt. Daar wordt de wind in tegengestelde richting geleid, namelijk naar **binnen**. De kast van het orgel fungeert als filter, waardoor het instrument ingetogener klinkt en geschikter is voor de huiskamer. Deze types worden ook wel American Organs of Reed Organs genoemd. ('Reed' is het engelse woord voor 'tong')¹³ Als uitvinders van het zuigwindharmonium worden Mason & Hamlin genoemd en Estey. Ook zij bouwen, net als de Fransen, harmoniums in massaproductie in grote fabrieken, in alle prijsklassen, met een aantal standaardgegevens. Daarnaast ontwikkelen zij het instrument verder. De productie van harmoniums wordt 'big business', afnemers zijn er overal op de wereld, de prijzen worden beter betaalbaar. Geduchte concurrenten dus voor de Europese harmoniums.

De klank van het zuigwindharmonium is milder en het instrument is gemakkelijker te bespelen dan het drukwindharmonium. Dat maakt het instrument populair.

Vanaf ongeveer 1900 komen de American Organs op de Nederlandse markt. Ze zijn erg gewild, wat Nederlandse bedrijven ertoe brengt harmoniums te fabriceren alsof ze uit Amerika komen: er wordt een plaatje op gezet met de woorden 'American Organ Cy!' De invloed van deze Amerikaanse zuigwindharmoniums op de Nederlandse harmoniumcultuur is heel groot geweest, want dit zijn de instrumenten die in veel (gereformeerde) huiskamers te vinden zijn. Zij zijn het 'pronkstuk in de woonkamer' (Amelink, 2001, p. 69) Zij zijn prima geschikt voor de amateur musicus. Behalve de grotere instrumenten die op een vaste plek staan, worden er ook draagbare of zgn. kofferharmoniums gemaakt. Deze zijn gemakkelijk mee te nemen.

De beroepsmusici kijken neer op het zuigwindharmonium dat in 'massaproductie voor de massa' gemaakt wordt. Voor dit instrument zijn dan ook heel weinig muziekstukken geschreven: wat er is, zijn vaak transcripties van geliefde melodieën. Johannes de Heer heeft daar een grote bijdrage aan geleverd. Daarnaast wordt het instrument veel, of misschien wel voornamelijk, gebruikt voor het zingen van psalmen en gezangen, ook weer mede dankzij Johannes de Heer. Zie onderstaande advertentie.

---

¹¹ Rodenburg, *Debain, zijn leven en werk* (Vox Humana, 23^e jaargang nr. 4, volume 92blz. 29/30)

¹² Patrick-Alain Faure in *De processen rond het namaken van het harmonium van Debain* (Vox Humana, 23^e jaargang nr. 4, volume 92, oktober 2012, p. 36)

¹³ de definities van de orgels komen uit Verdin, J. (2008) *Harmonium Handboek* Kessel-Lo: VZW3-4

Oproep!!
aan Christelijk Nederland!

Waar meer en meer het gezin in onzen tijd wordt aangerand, de jeugd steeds sterker door wereldsche vermaken aan den boezem van het gezin wordt onttrokken, is het een dure plicht de in Uw bereik zijnde middelen aan te wenden.

Wij stellen U in de gelegenheid; hoort! Een prachtvol

Angelus-orgel voor f. 185.

Wij regelen de betaling met U zóó, dat U in drie jaar eigenaar is. Vraagt onze condities dit verplicht U tot niets. Orgels vanaf f 185,-, onder volle garantie.

JOH. DE HEER
ORGEL- EN PIANO HANDEL
ROTTERDAM HOOFDKANTOOR OOSTZEEDEUK 324/32
AMSTERDAM: Korte Nieuwendijk 8 GRONINGEN: N. Ebbingestr. 123
DEN H.AAG: Paul Krugeraan 2-8 LEEUWARDEN: Kerkstraat 1

¹⁴ advertentie uit *de Spiegel*, 1927, waarin een betalingsregeling aangeboden wordt bij de aanschaf van een harmonium

2. De ontwikkeling van het geestelijke lied

De ontwikkeling van het geestelijke lied heeft een stormachtige geschiedenis en heeft een aanzienlijke rol gespeeld in de kerkgeschiedenis van protestants Nederland. Die begint voor dit onderzoek in 1773, wanneer de Staten-Generaal van de Republiek bepalen dat de, in hun ogen verouderde psalmberijming, plaats moet maken voor een nieuwe. Een Staatsberijming. (Kunst, 1981, p.45) En er moeten, vindt men, 'evangelische liederen' gezongen gaan worden. In 1805 besluiten de kerken zelf tot een Gezangenbundel die twee jaar later ingevoerd wordt.

Niet alleen de inhoud van de te zingen liederen moet anders, ook de manier van zingen: waar men gewend is op de tonen van de voorzanger verder zijn eigen melodie te zingen, de 'vrije heterofonie' (Harinck, 2009, p.552) is het de bedoeling dat iedereen dezelfde wijs gaat aanhouden, waarin het orgel de leidende rol speelt. Deze maatregel leidt tot veel kerkelijke ruzie. Maarten 't Hart heeft in *Het psalmenoproer* uit 2006 prachtig beschreven hoe dat in Maassluis tot uiting kwam.

De invoering van de Gezangenbundel wordt niet overal even hartelijk ontvangen, maar predikanten worden verplicht om in hun diensten minstens één gezang te laten zingen. Dat wordt er niet beter op als Koning Willem I in 1816 bij Koninklijk Besluit zijn aanbeveling 'dat hij deze gezangen dienstig en bevorderlijk vindt voor de opbouw der Hervormde Kerk van Nederland' verbindt met de liefde voor het Oranjehuis. (Kunst, 1981, p.60)

Het zingen van gezangen in een kerkdienst blijft onderwerp van discussie. Het gaat dan niet alleen om de inhoud van de liederen, maar vooral over de manier waarop van bovenaf de predikanten verplicht zijn gezangen te laten zingen. Niemand wil zich 'branden' aan deze kwestie. Abraham Kuyper houdt de boot af, is bang voor het 'domino-effect', want 'waar het lied binnenkwam, verdween de Psalm naar de achtergrond, verdrong het koorgezang de gemeentezang en bleken onverschilligen het lied te prefereren, de vromen de Psalm'. (Harinck, 2009, p. 558) Kuyper geeft er de voorkeur aan 'vrije liederen' thuis en in verenigingsverband te zingen, en tijdens kerkdiensten uitsluitend Psalmen.

De liedcultuur in Nederland wordt ook beïnvloed door wat er in Amerika gebeurde. Daar vinden in de 19^e eeuw zogenaamde revivals plaats, interkerkelijke opwekkingsbijeenkomsten. Belangrijk kenmerk van de opwekkingsbeweging is de opdracht tot zending en evangelisatie en de aandacht voor sociale wantoestanden (armoede). (Smelik, 1997, p.157) Binnen deze beweging ontstaan de gospel hymns of gospel songs, religieus liedrepertoire van en voor blanken: de belang rijkste eigenschap is de eenvoud in gedachte, woord en melodie, (Smelik 1997, p.162), liederen die men snel kan onthouden en meezingen. Daarnaast ontstaan er veel liederen voor zondagsschoolgebruik.

¹⁴ Afbeelding gevonden op www.dbnl.org (21 april 2014)

Aanvankelijk vinden de 'meetings' plaats op het platteland, in de tweede helft van de eeuw worden ze ook in de steden gehouden. De liederen die men zingt, zijn de zondagsschoollieder en de gospel hymns. Smelik beschrijft daarin de figuur van de solozanger, die zichzelf bij het zingen van de gospel hymns begeleidt op een harmonium (Smelik, 1997, p.159) De meest bekende solozanger is Ira D. Sankey. In 1873 komt hij met de opwekkingsprediker Moody naar Engeland. De luisteraars zijn onder de indruk van zijn zingen en willen de liederen zelf ook kunnen zingen. Hoewel Sankey de samenstelling van diverse bundels samen met anderen doet, zorgt hij door zijn zingen voor de internationale doorbraak van de gospel hymn. Deze liederen worden dan ook Sankeyliederen genoemd. In de gospel hymns ligt de nadruk op geloofservaring en geloofsbeleving, op persoonlijke getuigenissen en op een betere, hemelse toekomst. Smelik schrijft dat de gospel hymns 'voorzien in een grote behoefte aan intieme liederen waarin niet alleen basisprincipes van het rechtzinnige geloof verwoord worden, maar waarin ook diep doorleefde religieuze gevoelens worden vertolkt' (Smelik, 1997, p. 172) Hij noemt de liederen 'muzikale prediking'.

Abraham Kuyper bezoekt in 1875 met een aantal andere predikanten de revivalcampagne in Engeland. Kuyper schrijft daar positief over in 'zijn' krant, de Standaard en is ook positief over de 'muzikale prediking' van Sankey. Echter: niet om tijdens kerkdiensten te zingen.

In navolging van Engeland worden er in Nederland een aantal 'meetings' georganiseerd, waardoor de liederen een steeds grotere bekendheid krijgen. Veel liederen worden vertaald en vinden hun weg in diverse liedbundels. Ook is de gospel hymn de basis voor liederen die in Nederland geschreven zijn, o.a. door Johannes de Heer.

Niet iedereen is echter ingenomen met het muzikale en inhoudelijke niveau van de liederen, er klinken kritische geluiden dat de liederen alleen op de emotie spelen.

3. Johannes de Heer¹⁵

Johannes de Heer wordt in 1866 geboren in Rotterdam. Hij houdt erg van muziek, en als hij een jaar op 10 is, krijgt hij van zijn vader een klein orgeltje, een Frans drukwindharmonium. Op zijn 13^e gaat hij aan het werk als jongste bediende in de muziekzaak van de firma Lichtenauer. Deze baan blijkt van grote waarde voor zijn verdere leven: hij ontwikkelt er zijn handelsgeest en zijn belangstelling voor de muziek. Hij speelt orgel, maar beheerst de techniek van het muziek lezen en de vingerzetting onvoldoende. Daarom speelt hij uit zijn hoofd en improviseert de harmonisatie. Hij blijkt daar later tijdens zijn evangelisatiewerk veel gemak van te hebben.

Door zijn werk in de winkel leert hij de muzikale smaak van de mensen kennen, waar hij profijt van heeft bij de samenstelling van zijn liedbundel.

In 1886 verandert Johannes van baan en treedt in dienst van de firma Alsbach en Co. Voor zijn werk moet hij tijdens concerten kaarten en partituren verkopen. De muziek die hij dan hoort, zet hij met behulp van een akkoordenboek op papier en hij maakt van populaire muziekguitgaven voor opera's en concerten bewerkingen voor harmonium.

Het sterven van zijn oudste kind in januari 1896 betekent een omkeer in het leven van Johannes: hij en zijn vrouw richten hun leven voortaan op God en op de Bijbel. Zij sluiten zich aan bij de Zevende-dags Adventisten. Zijn werk in de muziekzaak vindt hij na een tijdje niet meer passen bij zijn nieuwe levensstijl: het mondaine stuit hem tegen de borst.

Hoewel zijn werkgever hem liever niet laat gaan, spreken ze een goede regeling af en vertrekt Johannes per 1 januari 1898. Vanaf die datum is hij 'vrij man'.

Hij legt zich vanaf dat moment toe op het geven van orgellessen, de verkoop van orgels en de uitgave van christelijke muziek. Ook schrijft hij eigen composities en arrangementen voor harmonium. Omdat mensen zijn muziek waarderen, komen er een koraalboek, een harmoniumschool en een bundel christelijke liederen bij. Johannes beheerst de harmonieleer niet, en daarom gebruikt hij in plaats van de gewone muzieknotatie de zgn. cijferakkoorden¹⁶. Deze manier van muzieknotatie blijkt een vondst voor mensen die geen noten kunnen lezen: de letters zijn bedoeld voor de linkerhand, de cijfers voor de rechterhand. Zo kan iedereen muziek spelen: 'Men legt een strook met letters en cijfers langs de toetsen, plaatst het cijferboek voor zich en na enig oefenen kan men met vier vingers een psalm aan het orgel ontlocken' (van Kaam, 1964, p. 143)

¹⁵ voor het gedeelte over Johannes de Heer heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van het boek dat D. Elsmann over hem schreef (1995) *Johannes de Heer. Evangelist in het licht van de wederkomst* Zoetermeer: Boekencentrum.

¹⁶ zie voor uitleg hiervan: <http://cijfermethode.yolasite.com/het-strookje.php> (bezoekt op 22 maart 2014)

17

Johannes en zijn vrouw voelen zich steeds minder thuis bij de Zevende-dags Adventisten en zij besluiten daar weg te gaan. Vanaf 1903 zoekt Johannes weer contact met de stadsevangelisatie Jeruël, waar hij in het verleden ook contacten mee had. Daar begeleidt hij tijdens de samenkomsten de zang op orgel of piano. Naast grotere bijeenkomsten, o.a. in de door Jeruël opgezette opvanghuizen in een sociaal zwakke en armoedige buurt, worden er ook zgn. kamersamenkomsten gehouden, bij mensen thuis. Daar zingt men rondom een draagbaar orgel: een harmonium dat ingeklapt kan worden en zo als een soort kist gemakkelijk vervoerd kan worden.

Getroffen door een Bijbeltekst gaat Johannes in 1903 of 1904 naar Engeland en vindt daar een liedbundel: *Victory Songs*. Deze vondst is het startsein om alles wat er tot dan toe beschikbaar is aan geestelijke liederen bij elkaar te brengen, eventueel te vertalen en te bundelen tot één zangbundel. Johannes werkt hier intensief aan, en eind 1904, begin 1905 verschijnt de *Zangbundel ten dienste van Huisgezin en Samenkomsten*, bedoeld als 'eenheid op het gebied van den zang' (Smelik in Grijp, 2001, p. 552)

Hierin staan 675 liederen: psalmen, gezangen, Sankeyliederen, liederen van het Leger des Heils, (waarmee hartelijke contacten bestaan) zondagsschoollieder, oude en nieuwe evangelisatielieder en kleine koren (Elsman, 1995, p. 38) De bundel is bestemd voor de Nederlandse protestanten, die in die tijd meer dan 55 procent van de bevolking uitmaken. Het overgrote deel van het was orthodox. (Smelik in Grijp, 2001, p.547)

Begin 1905 reist Johannes af naar opwekkingsbijeenkomsten in Engeland (Wales). Tijdens deze bijeenkomsten wordt er veel gezongen. Veel van deze liederen neemt hij later op in zijn zangbundel. Johannes heeft een tafelorgeltje meegenomen op reis, zodat hij ook onderweg met zijn reisgenoten het evangelie kan verkondigen en ze overal hun liederen ten gehore kunnen brengen. (Een tafelorgel is een klein instrument dat op een tafel gezet kan worden. De linkerhand bedient de blaasbalg, zorgt dus dat er wind door het instrument gaat, de rechterhand maakt op het klavier de muziek.¹⁸)

Onder de indruk van alles wat hij tijdens deze reis meemaakt, besluit hij vanaf dat moment zijn leven te wijden aan het evangelisatiewerk in woord en lied. (Elsman, 1995, p. 41)

De verhalen over de ervaringen in Wales leiden tot uitnodigingen om overal in het land deze ervaringen te delen. Er worden conferenties gehouden en opwekkingssamenkomsten. Veel mensen komen tot bekering. Johannes reist door het land, waarbij hij altijd een klein draagbaar orgeltje bij zich heeft om, waar zich de gelegenheid ook maar voordoet, een lied te zingen en een eenvoudig woord te spreken. Elsman heeft daar in zijn boek leuke anekdotes over opgenomen.

Zingen vormt een belangrijk onderdeel van alle bijeenkomsten, waarbij Johannes samen met zijn vrouw liederen zingt. Voor avondbijeenkomsten komt men vaak samen in kerken. De psalmen die dan gezongen worden, worden begeleid door de organist op het grote orgel, terwijl de opwekkingsliederen op het kleine, zelf meegebrachte, orgel (=harmonium) begeleid worden. Dat is omdat de organisten niet bekend zijn met de opwekkingsliederen.

¹⁷ eerste twee afbeeldingen gevonden op <http://cijfermethode.yolasite.com/het-strookje.php>, (22 maart 2014) De cijfermethode wordt hier getoond op een elektronisch orgel, maar in dit verband gaat het om de methode en niet over het harmonium. Op <http://www.boekwinkeltjes.nl/singleorder.php?id=120082782> is de derde afbeelding gevonden. Dit is een uitgave uit 1903. (gevonden op 24 maart 2014)

¹⁸ <http://www.muzebus.nl/muzebus/tafelorgel.html> (24 maart 2014)

Johannes de Heer met zijn vrouw. Hij bespeelt een draagbaar harmonium.¹⁹ De muziekstandaard is het deksel van het orgel.

De invloed van Johannes de Heer op het evangelisatiewerk in Nederland is heel groot. Wanneer in 1924 de NCRV opgericht wordt, bereikt hij via zijn radiowerk veel luisteraars. Tijdens deze Liederenuurtjes begeleidt hij zichzelf op het harmonium. Tot op hoge leeftijd verzorgt hij uitzendingen. Van zijn zangbundel met alleen de teksten zijn ruim 1.000.000 exemplaren verkocht, van de muziekbundel ruim 300.000. In 2004 verscheen er een jubileumuitgave ter gelegenheid van het feit dat de bundel 100 jaar geleden voor het eerst uitkwam. De inhoud is nog grotendeels dezelfde als de eerste uitgave, maar er is ook een keuze gemaakt uit meer eigentijdse liederen. Nog steeds worden deze liederen gezongen, met name door ouderen: vanwege de troostende en bemoedigende geloofsinhoud, de herkenbare taal, de bekende melodieën en vanwege de herinneringen die de liederen oproepen. Zelf heb ik ook jaren vanuit het evangelisatiewerk met een groep dames gezongen uit deze bundel en ervaren welke waarde de liederen voor de mensen hebben.

Samenkomen van de drie ontwikkelingen

De eerste is de ontwikkeling van het harmonium. Met name het zuigwindharmonium wordt begin 20^e eeuw een gewild muziekinstrument omdat het makkelijker te bespelen is dan een drukwindharmonium, qua klank en volume goed in een huiskamer past en door de massaproductie steeds beter betaalbaar wordt. (alhoewel het instrument nog een flink bedrag kost, maar de verkopers hebben gunstige betalingsregelingen bedacht)

De tweede is die van het zingen. Zingen is een geliefde bezigheid bij het protestantse deel van Nederland. Tijdens kerkdiensten worden alleen psalmen gezongen, of hooguit één gezang. Want, is de redenering, de Psalmen komen rechtstreeks uit de Bijbel en zijn 'dus' Gods Woord, terwijl Gezangen 'menselijke liederen zijn. Daarom worden de gezangen volop thuis gezongen en tijdens uiteenlopende bijeenkomsten op kerkelijk en maatschappelijk terrein, m.n. op het terrein van evangelisatie zoals op zondagsscholen. Er zijn een paar honderd bundels waarin talloze liederen staan. De belangrijkste is die van Johannes de Heer. De zang wordt begeleid op het harmonium. Het lied is, zegt Smelik, de spil waar het protestantse muziekleven om draaide. Het zingen van stichtelijke liederen is voor iedereen een eenvoudige en toegankelijke manier om muzikaal actief te zijn. (Smelik in Grijp, 2001, p.548/549) Hoewel Abraham Kuyper positief is over de cultuur, 'het is een gave van God', nemen de protestanten geen deel aan het officiële culturele leven. Enerzijds omdat het te werelds is, tot zonde verleidt en de mens verheerlijkt, anderzijds omdat dit deel van de bevolking het financieel niet breed heeft en geen middelen heeft om eraan deel te nemen.

De derde is die van Johannes de Heer. Hij maakt het spelen en begeleiden van liederen op het harmonium voor iedereen toegankelijk door zijn manier van muzieknotatie: de cijferakkoorden. Daarnaast geeft hij een zangbundel uit met een verzameling van de meest bekende en geliefde stichtelijke liederen en verkoopt hij harmoniums.

Deze drie ontwikkelingen komen aan het begin van de 20^e eeuw samen en trekken de eerste decennia samen op, vormen een eenheid, waarin het harmonium het centrum is.

Hoe wordt hierover verteld en geschreven?

¹⁹ afbeelding overgenomen van <http://www.engelfriet.net/Alie/Hans/johannesdeheer.htm> (30 maart 2014)

Uit de eerste decennia van de 20^e eeuw komt een beeld naar voren dat het protestantse deel van Nederland op zaterdag- en zondagavond samenkomt rondom het harmonium om samen te zingen. Meestal speelt vader, moeder en de kinderen zingen. Het is verreweg de belangrijkste muzikale activiteit en de manier, schrijft Smelik, om zowel vader als kroost ervan te weerhouden gezelligheid te zoeken in kroeg, kermis of bioscoop. (Smelik in Grijp, 2001, p. 547/548)

Agnes Amelink omschrijft het harmonium als 'probaat middel tegen de behoefte aan vertier buitenshuis en dus tegen zedelijke verwildering'. (Amelink, 2002, p. 69) Afgezien dan van het feit of daar de financiële middelen voor zijn....

Het gaat bij het zingen om het stichtelijke element, waarbij de muziek, de melodieën ondergeschikt zijn aan de tekst. De muziek is eenvoudig, en moet door iedereen gemakkelijk gespeeld en gezongen kunnen worden, juist ook de 'muzikaal eenvoudigen'. Zingen is emotie, de teksten verwoorden geloofszekerheden en troost. Het harmonium, met zijn expressieve mogelijkheden, is zo het ultieme instrument om die emoties mee te uiten, te kanaliseren.

Daan Manneke, hedendaags Nederlands componist, zegt over het harmonium: 'het harmonium staat dicht bij de menselijke stem. Het bespelen van het instrument is letterlijk een in- en uitladen, naderen en loslaten, komen en gaan; alles is in beweging. De muziek is die van de menselijke maat. (...)

Speler en instrument vormen een organische eenheid. Bij het harmonium trappen de benen en regisseer je als speler de expressiviteit van de muziek. (...) Het harmonium ademt mee, geeft ruimte, verbindt.²⁰

Het harmonium krijgt in de loop der tijd een aantal bijnamen: juichkist, psalmenpomp, halleluja-commode, cirkelzaag des geloofs, klaagwilg, jammerhout, instrument waaruit de 'snotverkouden stem der mensheid (R.N.Roland Holst) schijnt te jammeren om erbarming'. (Smelik in Grijp, 2001, p. 548) Willem Pijper heeft het in 1926 over de 'harmoniummuzikaliteit' in Nederland. Daarmee doelt hij op 'het produceren van min of meer in een systeem thuis horende klankenreeksen is bij ons bij uitstek onder het begrip zondag vallende bezigheid geworden'²¹ Een omschrijving van de antimuzikaliteit van de Nederlander.

Van Kaam schrijft:

"Het jammerhout', spot de wereld. Maar 'onze mensen' trekken zich er niets van aan. 's zondags zet vader zich op de kruk voor het harmonium, plaatst zijn voeten op de trappers, slaat de muziekbundel open van Johannes de Heer en grijpt de toetsen. De gewijde klanken dringen door tot op de straat. Het hele gezin zingt rond het orgel, psalmen en andere christelijke liederen. In de huiskamer neemt het harmonium een ereplaats in. Het is het kostbaarste meubelstuk. Moeder zet het regelmatig in de was. Rond het huisorgel zijn de kleine luyden (andere benaming van de gereformeerden, T.H.) zichzelf. (...) Het zijn misschien geen mooie klanken, die het harmonium voortbrengt. Maar bij deze orgeltjes worde de stoere mannelijke calvinisten weer kinderen De huiskamerorgeltjes beroeren de tere snaren in het gemoed van de strijdbare gereformeerde. Weerloos geeft hij zich bij het orgel over aan de Heer. En dan wordt hij wonderlijk gelukkig' (van Kaam, 1964, p. 143)

Niet alle benamingen zijn weliswaar positief bedoeld, maar het geeft wel aan dat het een algemeen bekend instrument is waaraan iedereen, al naar gelang zijn ervaringen en emoties, een bijnaam geeft. Een instrument dat vooral bekend is geworden door de zangcultuur van de protestanten, m.n. de gereformeerden.

Wat heeft deze opdracht mij gebracht?

Ik ben opgegroeid met het (zuigwind)harmonium: wij hadden er een, mijn beide opa's en oma's hadden er een. Zingen bij het harmonium ken ik van mijn kinderjaren. Het instrument hoort bij mijn gereformeerde achtergrond. Hetzelfde geldt voor mijn man, die zich als amateur-organist van het kerkorgel 'bekeerd' heeft tot het harmonium. Inmiddels staan er twee zuigwindharmoniums en een drukwindharmonium in de kamer.

Het harmoniumvirus is erg besmettelijk en hardnekkig, merk ik. Het enthousiasme werkt aanstekelijk. Het risico ervan is dat het virus moeilijk beheersbaar is: want van het ene boek kwam het volgende artikel, de ene deskundige verwees me door naar de volgende website: dit onderzoek bracht een soort kettingreactie teweeg. Ik heb moeite moeten doen om me te beperken, want er is zoveel interessant materiaal voorhanden.

²⁰ Wim Rhebergen *Daan Manneke 'elke toon van adem maakt de ruime vol'* (Vox Humana, 24^e jaargang, nr. 3, juli 2013 p. 7/8)

²¹ E.Vermeulen *Een bijzonder concours* www.dbnl.org ©2011 i.s.m.Ons Erfdeel, jaargang 12 (21 april 2014)

Het onderzoek naar het harmonium heeft me veel gebracht: contacten met (voor mij onbekende) enthousiaste kenners uit de Harmonium Vereniging Nederland, (een beetje) kennis van de ontwikkeling en werking van het instrument, een nieuwe kijk op de Romantiek en de gevolgen ervan vanuit een andere invalshoek, verheldering van een stuk geschiedenis van het protestantisme, een kennismaking met Johannes de Heer, die voor mij synoniem was met sentimentele liederen, met teksten waar ik wel eens mijn vraagtekens bij zette.

Het elektronisch orgel heeft een tijd lang de plaats ingenomen van het harmonium. Ook andere instrumenten 'verdrongen' het harmonium. Maar het aardige is de ontdekking dat het harmonium weer 'in' wordt, weer 'mag': er is een levendige handel in, er zijn diverse mensen die op deskundige wijze en met veel liefde de instrumenten opknappen en onderhouden, er zijn musea, grote en kleine, er worden veel en graag composities voor gemaakt, er zijn enthousiaste professionals die er concerten op geven en ook in moderne, lichte muziek wordt het instrument gebruikt. Het instrument raakt zijn oubollige imago kwijt en wordt (weer) beschouwd als een volwaardig instrument.

Het is een heel verhaal geworden, waar veel tijd in is gaan zitten. Maar deze ontdekkingstocht heeft me veel plezier gebracht. En dat is ook wat waard!

Geraadpleegde literatuur:

- Amelink, A. (2002) *De Gereformeerden* Amsterdam: uitgeverij Bert Bakker
- Elsmann, D. (1995) *Johannes de Heer. Evangelist in het licht van de wederkomst* Zoetermeer: Boekencentrum
- Faure, P.A. (2012) De processen rond het namaken van het harmonium van Debain *Vox Humana*, 23e jaargang nr. 4. volume 92,
- Grijp, L.P. (red) (2001) *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* Amsterdam: University Press-Salomé
- Harinck, G., H.Paul en B.Wallet (red.) (2009) *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850 – 2000* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker
- Kaam, B. van (1964) *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918 - 1938* Wageningen: N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmaatschappij
- Kunst, P.G. (1981) *Kerkzang in de Nederlanden* Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H.Kok
- Lelie, C. (03-12-1996) *Joris Verdin brengt publiek met harmonium terug in de 19e eeuw* www.trouw.nl , 17 april 2014
- Rhebergen, W. (2013) Daan Manneke 'Elke toon van adem maakt de ruimte vol' *Vox Humana*, 24e jaargang nr. 3, volume 95
- Rodenburg, J. Debain, zijn leven en werk *Vox Humana*, 23e jaargang nr. 4, volume 92
- Smelik, J. (1997) *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij de Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* Den Haag: Sdu Uitgevers
- Verdin, J. (2008) *Harmonium Handboek* Kessel-Lo: vzw3-4
- Vermeulen, E. *Een bijzonder concours.* www.dbnl.org © 2011, i.s.m. Ons Erfdeel, jaargang 12
- Zwart, G. (z.j.) *Laat alle tongen klinken. Basisinformatie over het harmonium*, brochure op www.rhegie.com/harmonium , 5 maart 2014

Geraadpleegde websites:

- www.boekwinkeltjes.nl/singleorder.php?id=120082782 24 maart 2014
- www.cijfermethode.yolasite.com/het-strookje.php, 22 maart 2014
- www.dbnl.org 21 april 2014
- www.dorpskerkwilp.nl 21 april 2014
- www.engelfriet.net/Alie/Hans/johannesdeheer.htm 30 maart 2014
- www.harmoniumnet.nl 7 maart 2014
- www.harmoniumverenigingnederland.nl 5 maart 2014
- www.muzebus.nl/muziek/tafelorgel.html 24 maart 2014
- www.rhegie.com/harmonium 5 maart 2014
- www.toetsinstrumenten.org 19 april 2014
- www.trouw.nl 21 april 2014